

Marek Stachowski, *Dolganische Wortbildung*, Księgarnia Akademicka, Kraków 1997, 124 s., ISBN 83-7188-169-X.

Yakutça ve Dolganca üzerine çalışmalarıyla tanıdığımız Marek Stachowski'nin *Dolgancada Sözyapımı* adlı yeni bir çalışması yayımlandı. Çalışma iki ana bölümden oluşuyor. İlk bölüm yapım ekleriyle türemiş sözcüklere (Addan Ad, Eylemden Ad, Addan Eylem, Eylemden Eylem), ikinci bölümse yedi başlık altında öteki türevlere ayrılmıştır. Çalışmanın sonunda yer alan Almanca dizinse söz konusu sözcüklerin hangi ekle görüldüklerini belirtmektedir. Örneğin "Schmied" sözünün karşılığında +syt (+sıt) ekini buluruz, bu da bizi 30. sayfadaki *timirğit* /timircit/ "demirci" sözcüğüne götürür. Bir diğer dizin de terimleri içerir. Kitap, kaynakça ve kısaltmalarla biter.

Addan ad yapan ekler bölümünde 65'e yakın ek ele alınır. Eklerin yan biçimleri bu sayıya katılmamıştır. Her maddede ilgili ekin kısaca işlevine değinilir, alınan örneklerin kaynağı gösterilir. Eğer yer verilen ek alınma ise, örneğin Moğolca bir ekse Moğolcada geçtiği örneklerle yer verilir:

+ay: Tek bir örnekte görülür (1) *hıkey* '1. taze, çiğ (DW 106); 2. (üzüm vb. için) olmamış, koruk, ham (Slov. 57)' < *hık* '1. ıslaklık (Slov. 57); 2. çiğ, nem (DW 106)'. Ek büyük bir olasılıkla Moğolca kökenlidir, krş. Mo. *or+oy* (< **or+ay*) 'tepê, tepe noktası' < *or+gil* 'uç, tepe, doruk'; Mo. *ar+ay* 'neredeyse hiç; pek az' = Tü. *az* 'az'; Mo. *nir+ay* 'yeni doğmuş, taze' = Tü. *yaz* 'ilkbahar' (Poppe NM 90).

Bir başka olasılık da *hıkey*'in < **hık+key* (Yak. < Mo. +*kay* bk. *kal* MEJ 77 ve ötesi) biçiminden gelebileceğidir; *bütey* ve *bıhay*'daki (bk. -y) ekler ise *hıkey*'deki ekten bambaşka bir ek olsa gerektir. Ayrıca krş. -y.

Verilen örneklerde geçen kimi ekler kuramsaldır. Bu eklerin geldiği sözcüklerin eksiz, yalın biçimi Dolgancada görülmez. Ancak yazar bu savını, sözcüğün eksiz biçimi için öteki Türk dillerinden verdiği örneklerle destekler:

+aha: *bergehe* 'şapka' < **bōrikeçe* < **bōrik* > Trkm. *bōrik*.

Eklerin geçtiği sözcüklere yer verilirken eğer sözcüğe yazarın daha önce yayımladığı *Dolganischer Wortschatz*'da yer verilmişse kökeni ayrıca belirtilmemiş, aksi durumlarda ise sözcüğün kökeni belirtilmiştir:

höpkö: 1. (sıf., zarf) doğru, düzgün, tam 2. evet, tabii < *höp* 'düzgün, uygun' (DW 110).

Dolgancadaki eklerin Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılması da mümkündür:

Dol. +*arı*: *tañnarı* 'aşağı' = TT. + *arı*: *dışarı* < *dış*;

Dol. +(ç)ça: *buçça* 'bunca, bu kadar' = TT. +*ca*: *bunca*;

Dol. +*gı* ~ +*kı*: *bügünñü* 'bugünkü' = TT. +*kü*: *bugünkü*; +*tāgı*: *küöllēgi* 'göldeki' = TT. +*takı*: *göldeki* vb.

Yazar, bizim bugün Türkiye'de tek başlık altında ele aldığımız kimi ekleri, işlevlerine dayanarak, ayrı başlıklar altında ele alır. Örneğin +*gı* ~ +*kı* eki ile +*kı II* ~ +*kī* bunlardandır (s. 13-14). Yazar +*gı* ~ *kı* ekinin daha çok zaman belirteci (*kıhınñı* 'kışınki', *tünñü* 'geceki', *künüskü* 'gündüzkü'), +*kı II* ~ +*kī* ekinin ise yer belirteci olduğunu belirtir. (*kanniki* 'arkadaki, gerideki', *ortoku* 'ortadaki; ortanca, s. 18-19). Bu durumda ilk ekte yer verilen *allarāgı* 'derin yer; kuzey, kuzeydeki' (s. 14) örneğini yer belirteci olması dolayısıyla ikinci ekimiz, +*kı II* (s. 18) ile ilişkilendirmek daha yerinde olur düşüncesindeyim.

Yazar yeri geldikçe kimi sözcüklerde görülen anlam değişikliklerini de komşu Sibir dillerinde görülen benzer anlam değişiklikleriyle karşılaştırmaktadır:

+*l*: *hahıl* ~ *hağıl* 'tilki kızılı; tilki' = Yak. *sahıl* 'tilki' = ETü. *yaşıl* 'yeşil; mavi' < **yāşıl* < **yāş* 'yaş, taze, yeşil', krş. Süryence (Komi) *vej* ~ *vij* 'yeşil; sarı' (s. 19).

Her ekin işlevi, kökeni konusunda ayrıntılı bilgiler veren yazar, söz konusu eklerle türeyen sözcükleri de yine yeri geldikçe kendi içlerinde adlara, sıfatlara, çoğul eki almış olanlara, ortaç eki almış olanlara göre alt maddelere ayırmıştır:

+lāk ~ +lāh:

I. Tekil ad gövdelerine gelenler: *āttāk* 'adlı, isimli' < *āt* 'ad, isim'; *cielēk* 'evli, ev sahibi' < *cie* 'ev'; *muḡnāk* 'yoksul' < *muḡ* 'sıkıntı, eziyet; şanssızlık' < ET *buḡ*; *östōk* 'düşman' < **ös* = Yak. *ös* 'kin, nefret' < AT **ōç*.

II. Çoğul ve çoğul anlamlı tekil adlara gelenler: *dogo-dök* 'arkadaş sahibi' arkadaşları olan < *dogor*; *ogolordök* 'çocuklu, çocukları olan' < *ogo*; *halālāk* 'dallı, dalı olan' < **halā* = Yak. *salā* 'dal'.

III. Birleşik adlarda: *agalāk inelēk* 'analı babalı, ebeveynli';

IX. Sıfatlarda: *ahilāk* 'acılı, üzgün' < *ahı* 'acı, ekşi'.

Yazarla kökenleri konusunda ayrıldığım sözcükler:

s. 23, *lık* (8) "*tünnük* 'Fenster' < **tünlük* < *tün* 'Nacht (DW 234). -

Die semantik bedermt einen weiteren Erklärung."

Clauson'a ve ET metinlere göre -*η*- ile *tünlük* biçiminde olan sözcük büyük bir olasılıkla eş anlamlı olduğu *tügünüük* (Clauson 1972: 485a) ile ilişkilidir. Daha tam bir ifadeyle *tünlük*'ün olası kökü olan **tüḡ* sözü *tügünüük* ile ilişkilidir. Orta Türkçe ve Çağatayca metinlerde de -*η*- ile görülen sözcük Kıpçak metinlerinde ve günümüz Kıpçak dillerinde -*n*- ile (Kuzey Doğu Türk Dilleri *tündük* / *tünnük*), Tarançi ve Yeni Uygur dillerinde sözcük yine -*η*- ile *tüḡnik*, *tünlük* biçimlerinde (Clauson 520b). *tügünüük* ise *tügün* 'dügün' (< *tüg*- 'dügüm atmak, düğümlmek') sözünden gelmektedir (Clauson 485a, 484a ve 477a).

+*msak* ~ +*msäk* ekini yapıcı TT +*mse-* (*benimse-*), anlam ve işlevce +*sa-* (*susa-*) ile karşılaştırabiliriz. Tabii bunun bir karşılaştırma olduğunu, Dolganca ekin kökeninin bambaşka olabileceğini de eklemek gerekir. Yazarın önerdiği TT +*msi* eki bence fonetik nedenlerle biraz daha düşünölmeye değer. Yine aynı şekilde +*na* ekinde yer verilen *hamanna* 'tam buraya' sözünün de Osm. *işbu* ile karşılaştırılması şu an için bence güç (26).

+*nata* başlığında yer verilen < **na+ta* < **ta+ta* gelişimi yerine acaba **la+ta* —> +*na+ta* (*kün+le+te*) gelişimini önerebilir miyiz? Öneri için krs. +*la+le*: *ayla*, *tünle* 'gece, gece vakti, geceleyin' (Clauson 1972: XL).

+*sut* maddesinde geçen *hircit* 'rehber, kılavuz' örneğini, yazarın da belirttiği gibi *yēr* sözüyle, dolayısıyla ET *yērçi* 'kılavuz' ile de karşılaştırabiliriz. Clauson'un sadece Teleütçede yaşadığını belirttiği bu söz böylelikle ikinci bir Türk dilinde, Dolgancada da buluruz (Cl. 1972: 958a). Tabii +*çı* ve +*sut* eklerinin bir ölçüde farklı dillerden olduğunu belirtmek gerekir.

+nata eki dolayısıyla yukarıda değindiğimiz ET +la/+le tek başına da görülür: *bieste* ‘beş kez’, *birde* ‘bir kez’, *ikkite* ‘iki kez’, *kasta* ‘kaç kez’ vb. (s. 31).

tierbes sözcüğünün kökeni konusunda da yazardan farklı düşünüyorum. *tierbes*’i yazarın çözümlemeleri şöyledir: *tierbes* (< **tegürmeç* < **tegür-* > Osm. *devir-* ‘çevirmek, döndürmek’, *tögürüççü* < **tögürüy-* (s. 40). Bana göre Osm. (~ TT) *devir-* eylemi *g*’li *tegür-* eyleminden değil de, *v*’li *tevır-* eyleminden gelir, krş. Clauson “*tevır-* ‘to twist, turn (something Acc.); practically syn. w. *evır-* and *çevır-*” (443 b). Burada *tier-* için yer verilen < **tegür-* belkide 41. sayfada yer verilen *tögürüççü* < +*tögürüy-* için daha uygun bir kök olabilir, ayrıca krş. DW s. 227; dahası ET *tegür-* Osm. ve TT’de -*g-* ile yaşar, krş. TT. *değirmi*, Uyg. *tegirmi* (Clauson 1972: 486b).

Kök ya da gövdesi Dolgancada görülmeyen biçimler Yakutçada var olan örneklerle desteklenir: +*gar*: *haksagar* ‘gevrek, kırılabilir’ < **haksay-* = Yak. *saḥsay-* ‘gevrek/kuru, çıtır olmak’ (s. 43). Alınma eklerin Dolgancada bir-iki değil de (TT +*den*/+*dan* [< Far.]: *iğne+den+lik*, *çay+dan+lık*), çok sayıda sözcük türettiğini görürüz: -*l* (< Mo.) *hötol* ‘öksürük’ < Uyg. *yötel* DW 47; *taptal* < ET *tapla-* DW 217 vb. DW’ta yer verilen Uygurca *yötel* biçimini Dieter Maue’nin bu yakınlarda bir kez daha ele aldığı Brāhmī harfli Uygurca metinlere göre *yötül* olarak okumak yerinde olacaktır: *yötül*[*l*] 22 Nr. 24 (262. sayfadaki dizin bölümüne göre, *Alttürkische Handschriften, Teil 1, Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift*, Stuttgart 1996). Ancak yazarın dayandığı -*e-*’li biçim gerçekten de günümüz Türk dillerinde yaygın olan biçimdir, krş. Kzk. *jötel*, Kklp. *çötel*, Tat. *yutel*, Nogay *yötel*, DoğuT. *yötel* vb. (Clauson 889 b - 890 a).

Kimi ilginç türeme sözcükler: TT’de ölüyü sarmak için yabancı bir sözcük olan *kefen* kullanılırken Dolgancada Türkçe *ölür-* kökünden türemiş *ölünnük* sözünü görürüz. Gerçi Osmanlıcada da “kefen” için Türkçe *yüñsüz ton* ya da *ölü bezi* terimleri vardır.

49. sayfada Dolg. -*sa* için karşılaştırılma amacıyla verilen TT *sakınca*’nın (-*ca*) yeni bir şekil, dil devriminden sonra kullanılan bir türetme olmasından dolayı uygun örnek olmadığını söyleyebiliriz.

53. sayfada *hottü* ‘havlu’ sözcüğünün kökü *hotun-* ‘kurulanmak’ olarak verilir. Dol. *hotun-* eyleminin gelmesi gereken ET biçim *yodun-*’dır. Gerçekten de DW’de *hotun-* eyleminden gönderilen *hot-* eyleminin kökü MK *yod-* olarak gösterilir. *hotun-* maddesine de dolayısıyla yine MK *yodun-* biçimi eklenebilir, krş. ED 892a.

-ī ~ -ı maddesinde yer alan *haṇardī* ‘henüz, yeni; ilk kez; yeni, taze’ sözünün getirildiği Dol. **haṇart-* = Yak. *saṇart-* biçimlerini ET *yaṇırtı* ‘yeniden’ (Clauson: ‘a fresh, a new’) sözüyle karşılaştırabiliriz. Clauson sözcüğü -tı ile kurulmuş bir belirteç sayar. Ancak *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye*’de görülen ettirgen biçimi de (*yaṇırt-*) eklemeyi unutmaz. Bu biçim tam da Yak. *saṇart-* eylemine uyar (ED 452b).

60. sayfada, +*lā-* maddesinde verilen *hıṭā-* ‘burnu temizlemek’ eylemi (Dol. **hīṭ=*) Yak. *sīṇ* ile karşılaştırılır (DW 119). Yakutça biçim ise Räsänän’e gönderilir. Räsänän Yakutça biçimi yalnızca günümüz Türk dilleriyle karşılaştırmaktadır (VEWT 108b). Bu verilere tarihî metinlerden de örnek verilebilir: Uygur. *yiṇ* ‘nasal mucus’, MK *yiṇ* (ED 941a).

Kimi ekler neredeyse TT ile tam bir uyum gösterir: -*alas-* (hatta -*ala-s-* olarak ayırmak da mümkündür): *kuotalahī* ‘karşılaşma’ örneğindeki **kuotalaş-* < *kuot-* ‘kaçmak’ (= **koş-ala-ş-*) gibi, ek TT *kov-ala-ş-* örneğindeki -*ala-ş-* ile karşılaştırılabilir.

Yapım ekleriyle türetilen sözcükleri çeşitli birleştirmeler ve tekrarlarla oluşturulan biçimler izler:

1. Zıt anlamlı birleşikler: *ötüö-mökü* ‘çeşit çeşit’ < *ötüöü* ‘iyi’, *mökü* ‘kötü’.
2. Eş anlamlı sözcüklerle oluşturulanlar: *ös-tıl* ‘haber, yenilik’ (< söz *tıl*).
3. Birleştirmeler (*dvandva*): *bāy-tot* ‘zenginlik’ (< *bāy* ‘zengin’ *tot* ‘tok’).
4. Tanımlayıcı birleşikler (İzafet): *ölör-hüter* ‘ağır hasta’ < *öl-ör* ‘ölür, ölen’, *hüter* ‘yiter’ < **yüter* = *yit-er*).
5. Birleşik sayılar: *biehuon* ‘elli’ < *bies* ‘beş’, + *uon* ‘on’.
6. Edatlarla oluşturulan birleşikler: *hubugurduk* ‘tam, aynıyla’ < *hubu* ‘tam, doğru, düz’ + *gurduk* ‘nasıl’.
7. Taşılşmış birleşikler: *bügün* ‘bugün’ < **bu kün* < *bu* + *kün*.
8. Eylemlerden oluşan birleşikler: *egel-* ‘getirmek’ < **al-* + *kel-*.

Yinelemeler: 1. sözcüklerin yinelenmesiyle: *atın-atın* ‘bambaşka, apayrı’ < *atın* ‘başka’ (< *adın*). 2. İlk hecelerin yinelenmesiyle: *kıp-kızıl* ‘kıp kırmızı’, *kıp-kıra* ‘kapkara, siyah’.

Yansımlar: *im-dim* < *im* ‘saten rengi’.

Eylemlere gelen eklerle (yapım ekleri hariç): *könö* ‘düz, doğru’ < *kön-*

‘düz olmak, doğru olmak, doğrulmak, düzelmek’; *tüöre* ‘tam, dolu’ < **tüör-* = Yak. *tüör-* ‘kök olmak, esas olmak’; *hörön* ‘-e göre’ < *kör-*.

Çatı ekleriyle: *bihītınan* ‘açıkça, doğru, iyi, hoş’ < *bihī* ‘soy, adet, gelenek’.

Öneklerle: *hiti* ‘tam, tam öyle’ < *iti* ‘bu’.

Bu ayrıntılı ve titiz çalışmasından sonra Sibir grubu Türk dilleri üzerine yeni çalışmalarını bekliyoruz.

Mehmet Ölmez